

Jan Wiśniewski

Organizacja i funkcjonowanie kancelarii biskupiej Marcina Kromera

Komunikaty Mazursko-Warmińskie 3 (277), 585-595

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

ks. Jan Wiśniewski

ORGANIZACJA I FUNKCJONOWANIE KANCELARII BISKUPIEJ MARCINA KROMERA

- Słowa kluczowe:** biskup warmiński, kancelaria biskupia, kanclerz i notariusze, sporządzanie dokumentów, formularz pism wychodzących, rodzaje pism
- Schlüsselwörter:** Bischof des Ermland; Bischofskanzlei; Kanzler und Notare; Abfassung von Dokumenten; Formular ausgehender Schreiben; Arten von Schreiben
- Keywords:** Warmian Bishop, bishop's chancery, chancellor and notaries, writing documents, register of issued documents, kinds of documents

Dwudziesty drugi biskup warmiński Marcin Kromer (1569–1589), który przez dziesięć lat rządził diecezją, najpierw jako administrator, a od 2 czerwca 1570 r. jako koadiutor z prawem następstwa, urodził się 11 listopada 1512 r. w Bieczu. Okoliczności jego posługi na Warmii wiążą się m.in. z faktem, że jako koadiutor nie chciał przyjąć tytułu biskupa pomezańskiego, na co nalegał Stanisław Hozjusz. „Na te sugestie w ogóle nie zareagował, a całą sprawę zbywał milczeniem” (A. Szorc). Jednak po śmierci kardynała objął 5 sierpnia 1579 r. diecezję jako biskup warmiński. Rządził nią do swojego zgonu, który nastąpił 23 marca 1589 r. Został zapamiętany nie tylko jako biskup, ale również jako cenny humanista, dziejopis i pisarz kontrreformacyjny. Już w Krakowie, w 1533 r., dostał się do kancelarii podkanclerza biskupa Jana Chojeńskiego (1486–1538), przebywał z jego dworem w Wilnie, a po doktoracie w Bolonii w 1540 r. wrócił do Krakowa, tym razem na dwór biskupa Piotra Gamrata (1538–1541), gdzie spotkał Stanisława Hozjusza. Zapewne około 1542 r. przyjął święcenia kapłańskie, otrzymując także urząd proboszcza w rodzinnym Bieczu, gdzie swoje obowiązki wypełniał przez zastępców. W tym czasie podjął się obrony wiary katolickiej przed protestantyzmem, pisząc po łacinie dla zagranicy i pięknym językiem polskim dla mieszkańców kraju, gdzie przez to jego wpływ był większy od S. Hozjusza, który pisał po łacinie. W latach 1545–1558, dzięki podkanclerze-

mu biskupowi krakowskiemu Samuelowi Maciejowskiemu (1499–1550), pracował jako sekretarz w kancelarii królewskiej, zajmując się po S. Hozjuszu sprawami Prus Królewskich, które należało ściślej związać z Koroną. Po powrocie z Wiednia (gdzie posłował w latach 1558–1564), unikając dworu (zgubił 4 księgi z kancelarii koronnej), 18 sierpnia 1569 r. przejął zarząd diecezją warmińską, ponieważ S. Hozjusz wyjechał do Rzymu. Stało się tak mimo oporu kapituły warmińskiej i stanów pruskich, M. Kromer nie posiadał bowiem obywatelstwa, czyli indygenatu pruskiego¹. Sakry biskupiej udzielił mu 6 grudnia 1579 r. w kościele Bernardynów w Warszawie biskup włocławski Stanisław Karnkowski (1567–1581). „Jako rządcą diecezji dbał o oświatę kleru i ogólne podniesienie religijności wśród wiernych [J.W. – Kirchgang z 1570 r. o obowiązku chodzenia do kościoła w niedziele i święta; synody w 1575, 1577, 1582; za naruszenie celibatu przez księży pozbawiał ich dochodu; wiernych karał pręgierzem, który ustawiano przy kościele]. Zwalczał też protestantyzm. Rządził twardą ręką”². Ksiądz prof. Alojzy Szorc pisał tak: „Pozbawiony możliwości szerszego działania (stany pruskie nie dopuściły go do przysięgi i objęcia urzędu prezesa rady pruskiej) w dzielnicy pruskiej, Kromer wszystkie swoje siły skupił na biskupstwie warmińskim i to zarówno jako duszpasterz, ale też jako ksiądz świecki”³. Był też dobrym gospodarzem dominium biskupiego, które mogło dostarczać mu około 20 tys. zł rocznie. Z tej sumy utrzymywał duży dwór, który w 1586 r. liczył około 150 dworzan (A. Szorc), gdy tymczasem inne dwory biskupów skupiało np. 10 dworzan. Dworzanie otrzymywali jednak skromne uposażenie, wynoszące od kilku do 60 zł rocznie, które uzupełniano datkami w naturze. Mając doświadczenie w kancelarii biskupiej i królewskiej, będąc biskupem warmińskim, prowadził rejestr swoich czynności pontyfikalnych (zaginiony), publikował zarządzenia dotyczące swoich siedmiu komór (wilkierze dla rzemieślników i cechów), wystawiał przywileje lokacyjne wsi (5, odnawiał inne) oraz publikował listy pasterskie (84), które wysyłano z kurii biskupiej w Lidzbarku *via cursoria*. Zapisem testamentowym swój majątek przekazał na szkoły, dobroczynność i kościoły. Zmarł w Lidzbarku Warmińskim, a pochowano go w katedrze we Fromborku.

¹ H. E. Wyczawski, *Kromer (Cromerus) Marcin*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, pod red. H. E. Wyczawskiego OFM, t. 2, 1982, ss. 429–436 – tu podstawowa literatura; A. Szorc, *Marcin Kromer (1512–1589) biskup warmiński w latach 1569–1589*, w: *Poczet biskupów warmińskich*, pod red. A. Achremczyka, Olsztyn 2008, ss. 169–182; R. Marchwiński, *Kromer Marcin (1512–1589)*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 2, pod red. Z. Nowaka, 1994, ss. 511–512; P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce. Słownik biograficzny*, Warszawa 1992, ss. 113–114.

² H. E. Wyczawski, *Kromer (Cromerus) Marcin*, s. 431.

³ A. Szorc, *Marcin Kromer (1512–1589) biskup warmiński*, s. 175.

Usytuowanie kancelarii biskupiej

Dwórze biskupi Marcina Kromera, który utrzymywał on jako administrator, koadiutor i biskup warmiński, był miejscem funkcjonowania kancelarii. W naturalny sposób podyktowała to praktyka, ponieważ zarządca diecezji musiał mieć dostęp do korzystania z jej pracowników w każdej niemal chwili, aby zlecić przygotowanie odpowiedniego dokumentu. Marcin Kromer jako koadiutor i biskup zarządzał poprzez kancelarię diecezją i dominium warmińskim, chociaż służyła ona także urzędnikom sądowym biskupstwa⁴. Nie zachowały się informacje, które lokalizowałyby miejsce kancelarii w zamku lidzbarskim, ale zapewne była tam wydzielona na stałe część pomieszczeń (jedna lub kilka izb), w których pracował personel kancelarii. Zapewne miejsce to było łatwo dostępne tak dla biskupa, jak też dla interesantów. Określano je czasami następująco: „in Conclavi Episcopali castri Heilspergensis”, czyli w wydzielonej izbie zamku lidzbarskiego⁵.

To sprawiało, że zdecydowana część pism kromerowskich została „wygotowana”, czyli sporządzona i wystawiona w Lidzbarku, ale niektóre z nich wystawiono w innych miejscowościach, np. w siedzibach archiprezbiteratów (dekanatów) dominium biskupiego lub w Smolajnach koło Dobrego Miasta⁶. Znane są pisma M. Kromera, które wystawiono poza granicami diecezji i kraju⁷, dlatego można też sądzić, że jego kancelaria była rodzajem „ruchomego” urzędu, ponieważ w podróżach koadiutora i biskupa uczestniczył przynajmniej jeden lub dwóch jej pracowników, aby w każdej chwili jemu służyć.

Niezmiernie trudno wskazać na czas urzędowania kancelarii M. Kromera, ale wiadomo, że wyroki wydawano codziennie, gdy tymczasem prawo kanoniczne zezwalało na odbywanie posiedzeń sądowych w poniedziałek, środę i piątek, czyli nie przestrzegano dni sądowych. Podobnie było w innych sprawach, kiedy trzeba było sporządzić pisma w zależności od tego, kiedy pojawiały się z zewnątrz osoby zainteresowane, zapewne więc kancelaria była codziennie do dyspozycji biskupa⁸.

⁴ A. Tomczak, *Kancelaria biskupów włocławskich w okresie księgi wpisów (XV–XVIII)*, Toruń 1964, ss. 41–42 – tu informacje o podobnym funkcjonowaniu kancelarii.

⁵ Biblioteka Jagiellońska (dalej: BJ), rkps 60/3, Listy Stanisława Hozjusza do Kromera z lat 1537–1579, k. 1105; Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie (dalej: AAWO), A 3, Acta Curiae episcopalis Martini Cromeri coadiutoris postea episcopi Varmiensis 1571–1580, k. 258 – z 1576 r. oraz k. 341 – z 1578 r.

⁶ AAWO, A 3, Acta Curiae episcopalis... 1571–1580, k. 127, 266, 319, 355, 366–367; ibidem, A 4, Acta Curiae episcopalis Varmiensis temporibus Martini Cromeri episcopi ex Annie 1580–1588, k. 123, 312 – Smolajny.

⁷ Biblioteka Czartoryskich (dalej: BC), Dział IV, nr 1610, Listy do Jana Lehmana, Marcina Kromera, Stanisława Hozjusza i innych z lat 1515–1570, k. 579 – list M. Kromera z 2 XII 1569 r. napisany w Szczecinie, na którym jego sekretarz umieścił adres.

⁸ Ibidem, A 4, Acta Curiae episcopalis... 1580–1588, k. 25–26 – sentencje z 27 i 28 IX 1580 r. oraz k. 51–55; ibidem, k. 4–15 – w VII 1580 r. M. Kromer korzystał z kancelarii: 5, 13, 14, 15, 17, 19, 20.

Pracownicy kancelarii i ich przygotowanie merytoryczne

Wydaje się, że M. Kromer, który pięć lat spędził w kancelarii podkanclerza biskupa Jana Chojeńskiego, a po doktoracie w Bolonii przez 13 lat był sekretarzem królewskim, dobrze orientował się w zakresie prac kancelaryjnych. Zatem wiedział, jaką liczbę pracowników należało zatrudnić w kancelarii, która miała go obsługiwać jako administratora diecezji i pana świeckiego dominium biskupiego. Byli to zarówno notariusze, jak i pisarze, którymi kierował kanclerz. Można podać, niepełną wprawdzie, listę tych osób, które zestawiono w tabeli:

Imię, nazwisko	funkcja	czas wzmianki	Kwalifikacje
Albert Sperling ⁹	Kanclerz	do 1573 r.	Notariusz mocą władzy papieskiej i króla
Jan Kreczmer ¹⁰	Kanclerz	1578–1589	Notariusz publiczny z ustanowienia papieskiego
Stanisław Orzech ¹¹	notariusz	8 II 1575	„Stanisław Orzech, Notarius”
Fryderyk Bernhardi ¹²	sekretarz	28 II 1582	„ego Fridericus Bernhardi publicus Sacra apostolica autoritate Notarius”
Fryderyk Berenth ¹³	notariusz	19 IV 1584	„Reverendissimi Domini notarius”
Leonard Marcinkowski ¹⁴	notariusz	10 III 1585	Notariusz publiczny z ustanowienia papieskiego i „Reverendissimi Domini notarius”
Krzysztof Haria ¹⁵	notariusz	9 VII 1585	„notarius noster”
NN ¹⁶	notariusz	27 II 1589	„Notarii Publici”

⁹ Archiwum Secretu Vaticanum (dalej: Arch. Vat.), rkps Miscellanea Armadium II, vol. 68, k. 12 – „secretarius noster” oraz k. 17 – „ego Albertus Sperling a Reichenau Pomesaniensis dioecesis laicus, Sacra Apostolica et regali autoritatibus Notarius” (świecki z diecezji pomezkańskiej).

¹⁰ BJ, rkps 60/3, Listy Stanisława Hozjusza do Kromera z lat 1537–1579, k. 1105 v – wpis z 22 VI 1577 r.: „ja Jan Kreczmar, sekretarz Najprzewielebniejszego Pana Koadiutora Warmińskiego i notariusz publiczny z ustanowienia Stolicy Apostolskiej”; por. A. Kopiczko, *Kreczmar (Kretzmer) Jan*, w: *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, Olsztyn 2000, s. 171; T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, Olsztyn 1984, ss. 153–154; J. Mandziuk, *Kretzmer (Cretzmer) Jan (ok. 1554–1604)*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 2, 1982, ss. 423–424.

¹¹ AAWO, D 11, Contractus Inter V. Capitulum Gutstatense et Dominum Philippum Tubal parochum Scalmiensem, omnesque successors causa 2 lastorum frumenti initus et perpetuo durandus – z 8 II 1575 r.; por. A. Kopiczko, *Katalog duchowieństwa katolickiego w diecezji warmińskiej (do 1945 roku)*, Olsztyn 2003, s. 51 – w parafii Szalamia wymienia ks. Filipa Tabul, jako proboszcza parafii w 1575 r., ale nie uwzględnił jego biogramu w *Słowniku*.

¹² AAWO, D 73, Acta et epistole 1570–1573, k. 142–142v – poświadczyl wyciąg dekretu z „księgi wydarzeń”; J. Wiśniewski, *Kancelaria biskupa Marcina Kromera*, s. 233 – jako „sekretarz” został przez M. Kromera wysłany na sejm pruski w Grudziądzu 28 II 1582 r.

¹³ AAWO, A 4, Acta Curiae episcopalis... 1580–1588, k. 262.

¹⁴ Ibidem, D 120 b, Scripta Cromeri seu Epistole, ordinationes, acta et Statuta synodalna Martini Cromeri episcopi Varmiensis ex Annie 1549–1589, k. 76–76v – „Santa apostolich autoritate Publicus et reverendissimi Domini Notarius”; W 1600 i w 1616 r. Leonard Marcinkowski był burmistrzem Reszla – czy był nim był notariusz biskupi(?)

¹⁵ AAWO, A 88, Liber processum ad prohom diecesis Varmiensis ex Annie 1554–1612, k. 139v–140 – „notarius noster”.

¹⁶ AAWO, A 5, Acta Curiae episcopalis Vamiensis temporibus Martini Cromeri et Andreae Bathory episcoporum Varmiensem ab 26 VII 1587–20 VII 1600, k. 62–63 – „manu Notarii Publici subscripti curavimus”.

Zidentyfikowano 6 spośród 10 charakterów pism, które występowały w kancelarii kromerowskiej. Pozostałe należały zapewne do niższego personelu, czyli pisarzy i praktykantów. Ważne jest również to, że wszystkie – z wyjątkiem kanclerzy Alberta Sperlinga i Jana Kreczmara – występowały w tym samym okresie. Za zatrudnieniem kilku pracowników w kancelarii świadczyły wpisy w rejestrach kancelaryjnych różnego charakteru, które nie posiadają należytej chronologii. Brak jej zachowania był powodowany tym, że poszczególni notariusze publiczni w dowolnym czasie dokonywali selekcji w swoich brudnopisach (protokołach), a następnie niektóre z nich sami rejestrowali w czystopisie czynności biskupich, albo polecali wykonanie tego wpisu niższemu personelowi kancelarii¹⁷. Można zatem przyjąć, że w kancelarii kromerowskiej pracowało jednocześnie: kanclerz, 3–4 notariuszy publicznych, co najmniej 3–4 pisarzy oraz 1–2 praktykantów.

Wynagrodzenie pracowników kancelarii nie było niskie w porównaniu z innymi urzędnikami dominium biskupiego. W 1587 r. kanclerz Jan Kreczmar otrzymywał rocznie 60 florenów oraz dodatek 22,8 florena „pro 8 uluis panni”. Natomiast notariusz, czyli „scribae Leonardo”, otrzymywał wówczas 18 florenów oraz dodatek 17,1 „pro 7 uluis panni”. Tymczasem starosta barczewski był wynagradzany 30 florenami, tak jak burgrabia ornecki i reszelski, a burgrabia lidzbarski 50 florenami z dodatkiem 22,8 florena „pro 8 uluis panni”¹⁸. Można też przyjąć, że ponadto Kromer wynagradzał personel kancelarii nadając beneficja, tak jak to uczynił w przypadku Jana Kreczmara, starając się dla niego o kanonię w kapitule warmińskiej, którą ten uzyskał w 1572 r. dzięki prowizji papieskiej¹⁹.

Warto zaznaczyć, że niektórzy pracownicy ścisłej kancelarii biskupiej uczestniczyli w pracach sądu biskupiego. I tak, notariusz, a czasem kanclerz, był świadkiem urzędowym i protokolantem w czasie procesu sądowego, a zdarzało się, że kanclerz zastępował audytora w przypadku jego nieobecności, również sędziego assessora, ale bez możliwości wyrokowania²⁰.

Rejestry kancelaryjne, dokumenty, pisma biskupie i korespondencję sporządzano w językach łacińskim, niemieckim i polskim, czyli tymi językami biegle posługiwali się pracownicy kancelarii Marcina Kromera. Na pewno każdy pracownik posługiwał się doskonale przynajmniej jednym z tych języków. Drugim elementem, który decydował o przydatności danej osoby w kancelarii biskupiej,

¹⁷ J. Wiśniewski, *Kancelaria biskupia Marcina Kromera (1569–1589)*, Studia Warmińskie, t. 25, 1988, ss. 234–235, przyp. 52.

¹⁸ AAWO, 68, *Rationes oeconomii Episcopatus Varmiensis de Anno 1587*, k. 18, 36, 47, 93–97.

¹⁹ A. Kopiczko, *Kreczmar (Kretzmer) Jan*, w: *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, Olsztyn 1996, s. 132; A. Kopiczko, *Kreczmar (Kretzmer) Jan*, w: *Duchowieństwo katolickie... 1525–1821*, s. 171.

²⁰ J. Wiśniewski, *Kancelaria biskupia Marcina Kromera*, s. 235.

była umiejętność „wygotowania” pisma czy dokumentu zgodnie z obowiązującym formularzem. Był on świadectwem, że pismo wychodzące z tej kancelarii posiadało cechy autentyczności i miało prawny charakter, wywierając właściwe skutki w życiu prywatnym czy publicznym. Istotnie, pracownicy kancelarii kromerowskiej posługiwali się takim formularzem, ponieważ posiadali „Liber formularum” w swoim zasobie²¹. Jednak do wyższego personelu kancelarii należeli wyłącznie notariusze publiczni, którzy stanowili zasadniczy trzon tej kancelarii.

Praca personelu kancelaryjnego nad przygotowaniem dokumentu

Na czele kancelarii stał kanclerz – notariusz publiczny, który kierował całą pracą tam wykonywaną, które przede wszystkim zmierzały do ostatecznego sporządzenia dokumentu. Zanim jednak ten etap osiągnięto, dokument przechodził kilka faz przygotowawczych, w których mogli brać udział poszczególni pracownicy, każdy według swoich kompetencji. Do kanclerza należało²² m.in. dokonywanie zmian w rejestrach kancelaryjnych, w których wpisywano dokumenty, jak anulowanie, kasowanie wpisów na życzenie osób zainteresowanych, wpisywanie do rejestru kancelaryjnego konkluzji rozstrzygających sprawy²³. Był też upoważniony przez M. Kromera (ex eiusdem Reverendissimi commissione) do przyjmowania i rejestrowania przysięgi na wierność (iuramentum fidelitatis) od nowych urzędników dominium warmińskiego²⁴. Jako kierownik kancelarii był często świadkiem nadawania przywilejów czy inwestytury albo zawierania różnego rodzaju transakcji²⁵. Wszystkich tych czynności mogli też dokonywać pracujący w kancelarii notariusze publiczni, którzy prowadzili brudnopisy spraw załatwianych przez kancelarię. Można powiedzieć, że kanclerz brał udział we wszystkich wydarzeniach, które miały miejsce na dworze biskupim, ale jego obowiązki znacznie poszerzały uprawnienia wynikające z posiadania notariatu publicznego. Wiele dokumentów biskupich on sam redagował z bezpośredniego polecenia Marcina Kromera, a także podpisywał szereg pism wychodzących z kancelarii biskupiej, pieczętując je²⁶. Przede wszystkim jednak kontrolował pracę całego personelu kancelarii i rozdzierał do wykonania przez ten urząd.

²¹ Ibidem, ss. 236–237.

²² Ibidem, ss. 237–238.

²³ AAWO, A 3, Acta Curiae episcopalis... 1571–1580, k. 106–110, 115–115v

²⁴ Ibidem, k. 505v, 510; ibidem, A 4, Acta Curiae episcopalis... 1580–1588, k. 118v.

²⁵ Ibidem, A 3, Acta Curiae episcopalis... 1571–1580, k. 15; ibidem, A 88, Liber processum... 1554–1612, k. 139v–140.

²⁶ AAWO, A 3, Acta Curiae episcopalis... 1571–1580, k. 143; ibidem, A 4, Acta Curiae episcopalis... 1580–1588, k. 178v–181, 271, 232, 413v; J. Wiśniewski, *Kancelaria biskupia Marcina Kromera*, s. 238, przyp. 67.

Do niego też należało bezpośrednie kontaktowanie się z koadiutorem, a potem biskupem²⁷.

Obecność notariuszy publicznych w kancelarii powodowała, że mogła ona w jakimś zakresie funkcjonować samodzielnie, czyli przy minimalnym udziale biskupa, choć pod nadzorem kanclerza. Notariusze prawnie ustanowieni sami sporządzali pewną część pism, i je podpisywali. Tak było w przypadku wystawiania typowych dokumentów (nadania, nominacje), które przedkładano biskupowi do aprobaty w postaci czystopisu, który wykonywano w oparciu o formularz kancelaryjny²⁸. Natomiast w sprawach wyjątkowo rzadkich, specyficznych, koncept dokumentu przygotowywał biskup, kanclerz lub notariusz, a następnie przepisywał pisarz. Wtedy dopiero był on podpisywany, pieczętowany i wysyłany²⁹.

Niższy personel kancelarii, czyli pisarze, wykonywał najbardziej podstawowe prace pomocnicze, którymi kierował kanclerz lub notariusz publiczny. Sporządzali oni czystopisy korespondencji, ponieważ Kromer przeważnie sam sporządzał koncept listu do osób prywatnych czy dokładny brudnopis listu okólnego do diecezji i duchowieństwa³⁰. Ponadto, do pisarzy należało adresowanie i wysyłanie korespondencji, a także wpisywanie wybranych przez notariusza publicznego zapisek z własnego protokołu (z brudnopisu) prowadzonych przez niego spraw do rejestru czynności biskupich.

Pisma wychodzące z kancelarii Kromera, tak jak wszędzie, uwierzytelniano, pieczętując je i podpisując jednocześnie, ale czasem tylko je podpisywano. Na pismach Kromera występował tylko jeden podpis: Marcina Kromera³¹, kanclerza lub notariusza publicznego³². Pewna część pism opuszczała kancelarię bez podpisu³³, zwłaszcza pozwy sądowe, zatwierdzenia układów i umów, nie-

²⁷ J. Wiśniewski, op. cit., s. 238.

²⁸ Tak było w kancelarii biskupów wrocławskich – por. A. Tomczak, *Kancelaria biskupów wrocławskich*, s. 93.

²⁹ BC, nr 1610, Listy do Jana Lehmana, Marcina Kromera, Stanisława Hozjusza i innych z lat 1515–1570, k. 325 – M. Kromer; ibidem, Korespondencja Marcina Kromera, różne listy i akta z lat 1579–1589 oraz listy i akta Mikołaja Kopernika z 1529 roku, k. 97 – sekretarz, k. 168, 175 – M. Kromer, k. 179, 591, 593 – sekretarz, k. 623–625 – Kromer i sekretarz.

³⁰ BC, 1619, Korespondencja Marcina Kromera, różne listy i akta z lat 1579–1589 oraz listy i akta Mikołaja Kopernika z 1529 r., k. 163, 171, 175; AAWO, D 120b, Scripta Cromeri seu Epistole, ordinationes, acta et Statuta synodalna... 1549–1589, k. 69–116; BC, nr 1610, Listy do Jana Lehmana, Marcina Kromera... 1515–1570, k. 285–320.

³¹ AAWO, Ee 154, Marcin Kromer potwierdza przywilej z 1328 r. dla Szylen (Schilien) dnia 5 IX 1584 r.; ibidem, F 8, Statuta nova Capituli Colegiatae Gutstatensis – z 31 I 1583 r.

³² J. Wiśniewski, *Kancelaria biskupia Marcina Kromera*, s. 240.

³³ Ibidem, przyp. 240; AAWO, D 14, Biskup Kromer zatwierdził układ między dobromiejskimi pro-wizorami szpitala i wdową Zofią Döring i jej dziećmi zawarty z powodu 1 łana ziemi 11 I 1585 r.; ibidem, O 20, sententiae priori confirmatio, qua etiam silentium perpetuum actoribus causa 6 mansorum in Vierzighuben indicitur – z 13 IV 1575 r.; ibidem, G 1, Orzeczenie biskupa Marcina Kromera w sporze kolegiaty i Miasta o dziesięcinę z Nekistern – z 10 X 1581 r.; ibidem, G 11, Biskup Kromer zatwierdza umowę zawartą we dworze Regertel 27 VI 1580 r. między Kapitułą Kolegiacką a Wilhelmem z Oleśnicy w sprawie łąnów w Desterwalde.

które wyroki i orzeczenia biskupie. Marcin Kromer podpisywał przywileje, statuty oraz całość korespondencji, a kanclerz podpisywał wyroki, natomiast transakcje podpisywali notariusze publiczni³⁴.

Marcin Kromer pieczętował pisma, w zależności od ich wagi i znaczenia, przykładając „sigillum maius” (30×35 mm, po 1579 r. 60 mm średnicy), „sigillum nostrum” (średnicy 40 mm, po 1579 r. 25×45 mm) lub „sigillum” (pieczęć sygnetowa 20×25 mm, po 1579 r. też), inne w okresie kiedy był koadiutorem i inne, gdy był biskupem warmińskim. Pieczęć wielką przykładano do statutów, przywilejów i kontraktów, a pozostałymi pieczęciami uwierzytelniano pisma sądowe i korespondencję, którą zazwyczaj zamykano pieczęcią sygnetową wyciskając ją w opłatku³⁵.

Dokumentacja sporządzana w kancelarii miała jej właściwy formularz, który także świadczył o autentyczności danego pisma. Niezależnie od typu dokumentu, elementy wspólne to: wystawca (tytulacja), adres (ogólny: „notum facimus omnibus, quorum interest vel deinceps intererit”, z dodaniem konkretnej osoby), formuła koroboracyjna (np. „in quorum omnium fide” lub „in quorum omnium Fidem sigillum rostrum praesentibus est appressum”, gdzie czasem podawano listę świadków) oraz formuła „datatio” (podawano miejsce i datę wystawienia). Mimo to, kromerowski formularz pism był bardzo zróżnicowany, ale należał do spuścizny wcześniejszego działania kancelarii biskupiej na Warmii³⁶.

Pisma wychodzące i akta własne kancelarii kromerowskiej

Pisma wychodzące z kancelarii biskupiej można pogrupować na kilka rodzajów, a mianowicie: 1) akta ustawodawcze, w których znajdowały się statuty synodalne, dekrety reformacyjne, edykty, zarządzenia, wilkierze – zawierały one przepisy dla wiernych i poddanych; 2) dokumenty *sensu stricte*, jak przywileje i nadania beneficjum – wprowadzały one nowy stan prawy dla pojedynczych osób; 3) inne pisma, takie jak listy okólne, mandaty i komisje, akta personalne (*litterae receptoriae*, list wierzysłny, absolucja, czyli zwolnienie z urzędu, z kary, przeszkody kanonicznej) – nadawano nimi urzędy lub wzywały one do wykonania polecenia biskupiego; 4) dokumentacja sądowa, jak pozew (*citatio*), upomnienie (*monitorium*), prośba o zwłokę (*proprogatio*), ekscepje (forma obrony), wyrok przedstanowczy (*sententia interlocutoria*), wyrok sądowy (*sententia*), od-

³⁴ AAWO, A 88, Liber processum... 1554–1612, k. 87v–88; A 3, Acta Curiae episcopalis... 1571–1580, k. 10, 82, 244, 11, 13, 14, 20, 51, 259, 130v.

³⁵ J. Wiśniewski, *Kancelaria biskupia Marcina Kromera*, ss. 240–244.

³⁶ *Ibidem*, ss. 258–259.

wołanie (*reces*), ekskomunika, suspensa; 5) korespondencja; 6) wypisy z ksiąg rejestrów i kopie luźnych dokumentów³⁷. Generalnie więc mówiąc, z kancelarii wychodziły dokumenty oryginalne albo kopie.

Wśród akt własnych, które powstawały w kancelarii kromerowskiej należy wskazać: 1) rejestry czynności ogólnych (*acta Curiae*)³⁸; 2) rejestry spraw duszpasterskich (*libri processuum*)³⁹; 3) rejestry spraw gospodarczych (*rationes oeconomi*)⁴⁰; rejestr korespondencji wychodzącej⁴¹; akta wizytacji⁴²; księga uposażenia (Descriptio Episcopatus Warmiensis)⁴³.

Wszystkie te księgi były wytworem pracowników kancelarii Marcina Kromera, najpierw jako administratora i koadiutora, a potem biskupa warmińskiego. Kancelaria również uczestniczyła w pracach nad Descriptio Episcopatus Warmiensis, autorstwa Kromera, do sporządzenia której wyznaczył on dwóch pisarzy, oznaczonych znakami „listek” i „kwiatek”, chociaż pewne jej fragmenty wpisywał jeszcze inny pracownik kancelarii. Zachowując należną ostrożność, należy przyjąć, że kompilatorem materiałów do Descriptio, a także tym, który sporządził brudnopis dzieła był Jakub Metmer (może jeszcze inni pracownicy), a redaktorem Marcin Kromer. Natomiast do czystopisu wprowadzali go wzmiankowani pisarze⁴⁴. Podobnie było ze sporządzaniem indukty (czystopisu) akt wizytacyjnych, do czego wyznaczono Stanisława Orzecha, który jednak nie był notariuszem towarzyszącym delegatom biskupim w czasie wizytacji parafii. Gdyby uczestniczył on osobiście w wizytacjach, na pewno mógłby sam uzupełnić informacje zawarte w brudnopisie, które już w czystopisie nanosił Marcin

³⁷ Ibidem, ss. 245–258.

³⁸ AAWO, A 2 – za lata 1539–1572; A 3 – za l. 1571–1580; A 4 – za l. 1580–1588; A 5 – za l. 1587–1600. Zaginęła natomiast księga obejmująca rejestry za l. 1579–1582 – por. J. Wiśniewski, *Kancelaria biskupia Marcina Kromera*, s. 265.

³⁹ AAWO, A 88, Liber processuum... 1554–1612. Zaginęła księga, która miała signaturę „nr 32”; ibidem, H 120, Copiae edictorum, mandatorum, montorium, jubileorum 1569–1578, 1602 – to fragmentaryczna kopia księgi A 88.

⁴⁰ AAWO, C 68, Rationes oeconomi... 1587 – pozostałe dwie księgi ekonomo Michała Neumanna za l. 1586/87 (sygnatura C 69) oraz 1587/88 (sygnatura C 70) nie zachowały się.

⁴¹ Nie zachowały się – J. Wiśniewski, *Kancelaria biskupia Marcina Kromera*, s. 268.

⁴² AAWO, B 2, Acta Visitationum ecclesiarum episcopatus Varmiensis 1581–1582 (2 t.); ibidem, B 3, Acta Visitationum ecclesiarum Episcopatus Varmiensis 1565/1572. Delegatami M. Kromera do zwizytowania archidiecezji dobromiejskiego w 1575 r. zostali: kanonik warmiński Samson z Woryn – oficjał oraz Izaak Homer – archidiecezjowy i proboszcz w Lidzbarku, a do przeprowadzenia wizytacji generalnej w l. 1581–1582: kanonik warmiński Jan Kreczmar – kanclerz kurii oraz jezuita Jan Schonnovius – prof. Kolegium braniewskiego.

⁴³ AAWO, B 1a oraz B 1 b, Descriptio Episcopatus Warmiensis auctore Martino Cromero Ep. Varm. (trzeci tom zaginęła) – nie można tych ksiąg nazwać *sensu stricto* księgą uposażenia (*Liber beneficiorum*), ponieważ, oprócz prezentacji aktualnego stanu posiadania Kościoła warmińskiego, zawiera partie wspólne z aktami wizytacji, a także materiał historyczny.

⁴⁴ AAWO, A 4, Acta Curiae episcopatus... 1580–1588, k. 68; J. Wiśniewski, *Kancelaria biskupia Marcina Kromera*, s. 304.

Kromer⁴⁵. Jeżeli chodzi o korespondencję wychodzącą, zwłaszcza M. Kromera, to na podstawie zachowanych conceptów wysyłanych listów wypada stwierdzić, że zostały one sporządzane przez niego osobiście. Jedynie niewielka ich liczba została spisana przy udziale sekretarza lub któregoś z pracowników kancelarii, ponieważ niektóre listy posiadały naniesione przez M. Kromera poprawki⁴⁶.

Ponadto, kancelaria kromerowska gromadziła pisma wpływające do biskupa, zwłaszcza korespondencję prywatną, pisma papieskie, pisma królewskie czy kapituły warmińskiej.

* * *

Kromerowska kancelaria biskupia należała do dobrze zorganizowanych tego typu urzędów w Polsce. Za tym przemawia jej struktura i tryb przygotowywania pism z niej wychodzących. Na jej czele stał kanclerz, który kierował pracą kilku notariuszy publicznych, pisarzy i praktykantów. Był on odpowiedzialny za ostateczny kształt pism opuszczających kancelarię, a pozostali pracownicy otrzymywali zlecenie przygotowania pisma na pewnym etapie, stosownie do wykształcenia, przygotowania i zdobytego doświadczenia, będąc niejednokrotnie świadkami wystawianych aktów prawnych. Notariusze publiczni prowadzili własne brudnopisy spraw, z których ważniejsze wpisywano do czystopisu, czyli rejestru. Wynikiem potrzeb i pracy personelu kancelarii były prowadzone podstawowe rejestry, z wyjątkiem księgi uposażenia, którą doskonale zastępował *Descriptio Episcopatus Warmiensis*, ujmujący stan posiadania Warmii w rozwoju historycznym. Właśnie ta księga wraz z aktami wizytacyjnymi pozostają kopalnią wiedzy w zakresie różnych zagadnień, m.in. organizacji diecezji, poziomu życia religijno-moralnego, a także szkolnictwa, opieki nad ubogimi (*caritas*), czy stosunków z innowiercami. Natomiast tzw. akta luźne gromadzone w kancelarii odzwierciedlają stan życia codziennego, kościelnego i politycznego czy też gospodarczego Warmii w tamtym okresie. Gdy w 1589 r. umierał biskup Marcin Kromer, jego spuścizna aktowa była znacznie bardziej bogata niż obecnie znana. Do jej uszczuplenia przyczyniła się wojna ze Szwedami, którzy wiele dokumentacji wywieźli, przechowując do dziś w swoich bibliotekach i archiwach, a część zaginęła bezpowrotnie. Jednak do dziś zachowały się najważniejsze księgi, które pozwalają w pełni analizować przeszłość Warmii czasów Marcina Kromera.

⁴⁵ J. Wiśniewski, op. cit., s. 295. Wizytatorzy biskupi dysponowali od 1581 r. formularzem wizytacyjnym, który ułatwiał im dokładne zrealizowanie zleconego im przez M. Kromera zadania – por. J. Kalinowska, J. Wiśniewski, *Najstarszy warmiński formularz wizytacyjny z czasów biskupa Marcina Kromera (1581)*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, nr 2 (144), 1979, ss. 139–164.

⁴⁶ J. Wiśniewski, op. cit., s. 309.

Pfarrer Jan Wiśniewski, *Die Organisation und Arbeitsweise der Bischofskanzlei von Martin Cromer (Marcin Kromer)*

Zusammenfassung

Bevor er Verwalter der Diözese Ermland geworden war, hatte Martin Cromer als Sekretär in der bischöflichen und königlichen Kanzlei gearbeitet, was es ihm erlaubte, sein eigenes „Büro“ als ermländischer Bischof gut zu organisieren. Seine Bischofskanzlei betreute die Angelegenheiten der Diözese und der ermländischen Domäne. Sie befand sich im Palast, wo ein oder mehrere Räume abgeteilt waren, denn auf diese Weise konnte er beinahe zu jeder Zeit leicht auf ihre Mitarbeiter zurückgreifen. Doch stellte er Urkunden auch außerhalb von Heilsberg (Lidzbark) aus, weil ihn unterwegs ein bis zwei Kanzleimitarbeiter begleiteten. In der Kanzlei beschäftigte er einen Kanzler mit einem Gehalt von 60 Gulden und einer Zulage von etwa 23 Gulden, der das Büro leitete, drei bis vier öffentliche Notare mit einem Gehalt von 18 Gulden und einer Zulage in fast derselben Höhe, drei bis vier Schreiber sowie bis zu zwei Praktikanten. Bei der Einstellung in der Kanzlei war die Eignung der betreffenden Person zu dieser Arbeit ausschlaggebend, wie Latein-, Deutsch- und Polnischkenntnisse sowie die Fähigkeit, Schreiben und Urkunden nach dem Formular dieser Kanzlei zu verfertigen. Die Anwesenheit von öffentlichen Notaren hatte zur Folge, dass die Kanzlei in einem gewissen Umfang selbständig, unter minimaler Beteiligung des Bischofs arbeiten konnte. Der Kanzler oder ein öffentlicher Notar bereitete einen Entwurf der Urkunde vor. Nach der Akzeptanz durch den Bischof fertigte ein Schreiber eine Reinschrift an, die M. Cromer zur Unterschrift vorgelegt und danach gesiegelt wurde. Auf den cromerschen Schreiben gab es eine Unterschrift: die des Bischofs, des Kanzlers oder eines öffentlichen Notars, und ein gewisser Teil verließ die Kanzlei ohne Unterschrift (gerichtliche Vorladungen, Vertragsbestätigungen, manche Urteile und Entscheide des Bischofs). Die Urkunden wurden mit drei Siegeln unterschiedlicher Größe gesiegelt, z.B. mit dem Großsiegel: Statuten, Privilegien und Verträge. Gerichtsschreiben und Briefe wurden mit einem Siegelring verschlossen, der in eine Oblate gedrückt wurde. Außer Schreiben (Urkunden), die verschickt wurden (Originale oder Kopien), besaß die Kanzlei sog. eigene Akten, u.a. verschiedene Register, Visitationsakten von Kirchengemeinden, ein Gehaltsbuch (*Descriptio Episcopatus Warmienensis*). Außerdem sammelte sie eingehende Schreiben (Korrespondenz, Schreiben vom Papst, vom König und vom Kapitel).

Übersetzt von Christiane Schultheiss

Fr. Jan Wiśniewski, *Organization and activities of Bishop Marcin Kromer's chancery*

Summary

When Marcin Kromer became a ruler of the Warmian Diocese, he had already been a secretary in a bishop's chancery and king's chancery, which enabled him to organize his own 'office' of the Warmian Bishop. His bishopric chancery dealt with the matters of the diocese and the Warmian dominium. Located in the bishop's palace, in one or more rooms, it provided the bishop with easy access to his employees at all times. However, the Bishop issued documents also while travelling, as he was accompanied by one or two chancery employees. The chancery employed a chancellor paid 60 florins and an extra of 23 florins, who managed the office; 3-4 public notaries paid 18 florins and almost as much extra; 3-4 scribes and up to 2 trainees. Candidates who wanted to work in the chancery were assessed on the basis of their 'applicability'; such as knowledge of Latin, German and Polish, as well as ability to prepare letters and documents in line with the formulae of the chancery. Employing public notaries, the chancery could function on its own, with minimum involvement on the part of the bishop. The chancellor or a public notary prepared a form of a document, which – having been accepted by the bishop – was written down by a scribe, and later presented to Kromer to obtain his signature, to be finally sealed. Kromer's documents bore only one signature: of the bishop, the chancellor or a public notary. Some documents were sent unsigned (court petitions, contract confirmations, some verdicts and adjudications of the bishop). Documents were sealed with three seals of various sizes, e.g. the great seal for statutes, privileges and contracts, the signet seal impressed over a wafer for court documents and letters. Apart from documents and letters which were sent (in original or copy), the chancery had the so-called own records, e.g. various registers, files concerning visitations of parishes, a salary book (*Descriptio Episcopatus Warmienensis*), as well as collecting incoming documents (correspondence; the Pope's, king's and charter's letters).

Translated by Tomasz Niedźwiedź